

Narsalarning asl mohiyatini bilishga olib boradigan
yo'llar – hissiy anglash, rost xabar va aqlidir.

Imom Moturidiy

MOTURIDIYLIK



The Maturidiyya – الماتريدية – Матуридизм



MOTURIDIYLIK



The Maturidiyya - الماتريدية - Матүридизм



ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ

Музаффар КОМИЛОВ – тарих фанлари номзоди, доцент

Шайх Нуриддин ХОЛИҚНАЗАР – Ўзбекистон мусулмонлари идораси раиси, муфтий

Уйғун ҒАФУРОВ – тарих фанлари бўйича фалсафа доктори

Шоазим МИНОВАРОВ – Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази директори

Давронбек МАХСУДОВ – тарих фанлари доктори, профессор

Зоҳиджон ИСЛОМОВ – филология фанлари доктори, профессор

Аҳаджон ҲАСАНОВ – тарих фанлари доктори, профессор

Шовосил ЗИЁДОВ – тарих фанлари доктори, доцент

Жамолiddин КАРИМОВ – тарих фанлари бўйича фалсафа доктори

Аҳмад Саъд ДАМАНҲУРИЙ (أحمد سعد الدمنهوري) – илоҳиёт фанлари доктори

Маҳмуд Эрол ҚИЛИЧ (Mahmud Erol KILIÇ) – доктор, профессор, IRCICA Бош директори

Назир Муҳаммад АЙЁД (نظير محمد عياد) – илоҳиёт фанлари доктори, Ал-Азҳар мажмуаси Ислом тадқиқотлари академияси Бош котиби

Режеп ТУЗЖУ (Recep Tuzcu) – илоҳиёт фанлари доктори, профессор, Салжук университети ҳузуридаги Имом Мотуридий тадқиқот маркази директори

Аширбек МУМИНОВ – тарих фанлари доктори, профессор, IRCICA Бош директорининг дастурлар бўйича маслаҳатчиси

Камалуддин Нурдин МАРЖУНИ (Kamaluddin Nurdin Marjuni) – илоҳиёт фанлари доктори, Малайзия ислом фанлари университети кафедра мудири

Дониёр МУРАТОВ – тарих фанлари номзоди, доцент

Одил ЭРНАЗАРОВ – тарих фанлари бўйича фалсафа доктори

*Ўзбекистон Республикаси Дин ишлари
бўйича қўмитасининг 2023 йил 23 ноябрдаги
04-07/8931-сонли хулосаси асосида тайёрланди.*



Муассис:

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ
АКАДЕМИЯСИ ҲУЗУРИДАГИ
ИМОМ МОТУРИДИЙ ХАЛҚАРО
ИЛМий-ТАДҚИҚОТ МАРКАЗИ**

Бош муҳаррир:

Жамолiddин Каримов,
Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори

Муҳаррир ўринбосари:

Зафар Фаҳриддинов,
*Исломишунослик фанлари бўйича
фалсафа доктори*

Саҳифаловчи:

Зарифжон Арслонов

Дизайнер:

Зарифжон Ғуломов

«Мотуридийлик» журнали
Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация
комиссиясининг 2021 йил 30 декабрдаги
310/10-сон қарори билан диссертация асосий илмий
натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий
нашрлар рўйхатига киритилган.

Журнал 2021 йил 12 декабрда Ўзбекистон
Республикаси Президенти Администрацияси
ҳузуридаги Ахборот ва оммавий
коммуникациялар агентлиги томонидан
№1139 рақами билан рўйхатга олинган.

Тахририят манзили:

Тошкент шаҳар, Шайхонтоҳур тумани,
Абдулла Қодирий кўчаси, 11-уй.

E-mail: maturidijournal.uz

Web-sahifa: info@moturidiy.uz

Телефонлар: (+99871) 244-35-21,
(+99871) 244-35-47

МУНДАРИЖА

ИСЛОМШУНОСЛИК

Zohidjon Islamov.

«Муқаддамату-л-адаб» арабча сўзлигининг матний таҳлили..... 5

Ramil Adygamov.

Междисциплинарные подходы в исследованиях истории богословия..... 13

Zafar Fakhriddinov.

«Вужух ва назоир» илмида ижод қилган олимлар ва унга оид асарлар таҳлили 23

Jurabek Chutmatov.

Ҳаким Термизий тафсирининг илк наشري 31

Ahmadkhan Alimov.

Абул Лайс тафсири манбалари ва муфассирнинг услублари..... 42

ИСЛОМ ҲУҚУҚИ

Azat Sarsenbaev, Nurulloh Turambetov.

Бурҳониддин Марғинонийнинг «Ҳидоя» асарида Қуръондан ҳуқуқий манба сифатида фойдаланиш услуби 51

Muhammadnur Murodkhanov, Khaydarali Yunusov.

Imom Saraxsiy – xalqaro huquqshunos olim..... 59

ДИНШУНОСЛИК

Nigora Yusupova.

Ўзбекистонда давлат қурилиши дунёвийлик принципларига асосланишининг ҳуқуқий асослари 65

Odiljon Ernazarov.

Shamsuddin Samarqandiyning xristianlik haqidagi qarashlari 74

Jurabek Sodikov.

«Ta'vilot ahl as-sunna»da keltirilgan noislomiy din va e'tiqodlarga oid ma'lumotlar tahlili 80

Shahzoda Abduraimova.

Distribution of religious media contents on websites in Germany 90

Behzodbek Soipov.

Жамият ижтимоий-сиёсий барқарорлигини таъминлашда бағрикенглик тамойилининг аҳамияти..... 96

ИСЛОМ ТАРИХИ

Sanabar Djurayeva.

Toshkent viloyati ziyoratgohlarining tasnifi 103

Muhabbatkhan Agzamova.

«Тарих ар-русул ва-л-мулук» асарининг тарихий жараёнларни тадрижий ёритишдаги аҳамияти 108

Lola Azimova.

Марказий Осиё цивилизацияси ривожда илмий масканларнинг ўрни..... 115

Oybek Sotvoldiyev.

«Ат-Табоқот ал-кубро» асари – сийрат ва тарожимга оид манба сифатида 122

Zarifjon Arslonov.

Alixonto‘ra Sog‘uniy asarlarining ilmiy tasnifi va ularda ko‘tarilgan mavzular tahlili 130

ИСЛОМ МАНБАШУНОСЛИГИ

Doniyor Muratov.

Арбаин жанри хусусида 139

Akmalkhan Akmalkhanov.

«Miftoh al-ulum» asarida bir harfdan iborat yordamchi so‘zlar talqini 148

Dilfuza Sagdullaeva.

Рабғузий ижодида оятларни қўллашнинг услубий хусусиятлари 156

Feruza Nizamova.

Dehlaviy ijodida badiiyat an‘analari 163

Bahodirjon Azamov.

Ҳаким Термизий «ал-Амсол мин ал-Китоб вас-сунна» асарининг манбашунослик таҳлили 171

Jurabek O. CHUTMATOV,
Scientific Fellow of the Imam Tirmidhi
International Scientific Research Center,
PhD in History.
Shimoliy Darvoza str 3, 190108,
Termiz city, Uzbekistan.
E-mail: termidhi.uz@gmail.com

DOI: 10.47980/MOTURIDIY/2023/4/4

ҲАКИМ ТЕРМИЗИЙ ТАФСИРИНИНГ ИЛК НАШРИ

FIRST PUBLICATION OF TAFSIR BY NAKIM TIRMIDHI

ПЕРВОЕ ИЗДАНИЕ ТАФСИРА ХАКИМА ТИРМИЗИ

КИРИШ

Китоб босиш дастгоҳи XV асрда кашф қилинган бўлса-да, матбаачилик иши жиддий ривожлана бошлаган XIX асргача бўлган илмий хазина айнан қўлёзмаларда сақланиб келмоқда. Шу маънода узок даврлар мобайнида китобатнинг асосий шакли бўлган қўлёзмалар – инсоният эга бўлган энг қимматли бойлик бўлмиш китобнинг асосий тамсилidir. Бугунги кунда ҳам жаҳон кутубхона фондларида жуда катта миқдордаги қўлёзмалар мавжуд. Умуман олганда, илм-фаннинг энг долзарб масалаларини ечиш ва унинг келажagini белгилашда қўлёзмалар алоҳида аҳамиятга эга экани сир эмас. Табиийки, булар Мовароуннаҳр илмий-маънавий меросига ҳам тегишли.

АСОСИЙ ҚИСМ

Ислом тарихидаги йирик олим ва мутафаккирлардан бири бўлган Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ибн Ҳасан ибн Бишр ибн Ҳорун Ҳаким Термизий (820-932) кўплаб исломий илмлар қатори тафсир илмида ҳам етакчи олимлардан саналади. У зотнинг Қуръон тафсирига бағишланган алоҳида асари ҳам мавжуд бўлиб, у бугунги кунгача фақат тарихий қайдлар орқали маълум эди.

Бу ҳақдаги маълумотлар Хужвирийга (ваф. тахм. 1074) тегишли (Хужвирий, 1974:353).

Кейинчалик ушбу муаллифга асосланган ҳолда Абдурахмон Жомий (1412-1494), Алишер Навоий (1441-1501) ва Аднавайх (ёки Адирнавайх) (XI/XVIII аср) (Аднавайх, 1997:58) ҳам бу ҳақда маълумот берган. Хужвирий айтадики: «Дарҳақиқат, у зот тафсир (китоби) бошлаган эди. Уни тугаллашга умр вафо қилмади. Унинг у зот битишга улгурганига қадар бўлган қисми илм аҳли ўртасида тарқалгандир». Бу ушбу тафсирдан ўтмишда кишилар фойдаланганлигини билдиради. Жомий дейди: «У зот Қуръон тафсири борасида (китоб) бошлаган эди, аммо уни тугатмасидан олдин вафот этди» (Жомий, 1989:397). Алишер Навоий ҳам бу ҳақда Хужвирий ва Жомийга таянган ҳолда маълумот беради: «...ва бир тафсир ҳам ибтидо қилгондур. Аммо итмомига умр вафо қилмайдур» (Навоий, 2001:79). Аммо Жомий ва Навоий асарларида Хужвирийда мавжуд «Унинг у зот битишга улгурганига қадар бўлган қисми илм аҳли ўртасида тарқалгандир» жумласи келтирилмаган. Эҳтимол, бу маълумот қўлёзмадан тушиб қолган ёки улар ушбу асарга дуч келишмаган, Хужвирий эса бевосита ушбу асар билан таниш бўлган.

Ушбу тафсир шу пайтгача тадқиқотчилар томонидан тузиладиган Термизий асарлари рўйхатида ҳам «йўқолган» ёки «Хужвирийнинг китобида келган», деб қайд этиб келинади (Броккелман, 1977:71; Heer, 1959: 132; Massignon, 1997:194; Masud, 1965:324; al-Geyoushi, 1970:187; Захрий, 2013:296-298; Çift, 2008:174).

Ҳусайний эса ушбу тафсир Термизийнинг «Ғавр ал-умур» (Ишларнинг асоси) ёки «Китоб аъзоу ван-нафс ва тафсиру оёту азима» (Аъзолар ва нафс ҳамда улуг оятлар тафсири) деб аталадиган китоби экани тахмин қилади ва дейди: «Аммо Термизийнинг тафсирга бағишланган махсус асари бўлиши мумкинлигига келсак, унинг хабари бизга Хужвирийнинг қисқа ишораси орқалигина етиб келган. Агар, китобни ёзишда Термизий ўз мазҳаби ва ўзига хос йўлига асосланган бўлиши мумкинлигини ҳисобга олсак, бу каби тафсирнинг аҳамияти улкан бўлади» (Хусайний, 1968:21).

МУҲОКАМА

Тадқиқот жараёнида эса Мадина шаҳридаги Ислом университети (Islamic University) журналининг 1406 йил муҳаррам ойи / 1986 йил октябрь ойи сонидagi 65-80 саҳифалардан ўрин олган доктор Ҳикмат Башир Ёсиннинг «Истидрокот ала китоб тарих ат-турос ал-арабий фи кутуб

Аннотация. Бугунги кунда турли шаклларда юзага чиқаётган дунё миқёсдаги ихтилофлар исломий илмлар борасидаги Мовароуннахр илмий меросининг аҳамиятини яққолроқ намоён этмоқда. Уларни тадқиқ этишидаги энг устувор вазифалардан бири алломаларимиз меросини айри ҳолатларда эмас, балки мактаб сифатида яхлит ўрганиши, фикрий тадрижани баҳолаши, ворисийлик тамойилларини аниқлаши ва умумий хусусиятини белгилашдир. Яна бир долзарб масала эса бунинг учун имкон қадар ҳали қўлёзма ҳолида турган кўплаб асарларни илмий муомалага киритишдир.

Ҳаким Термизийнинг дунё тадқиқотчилари томонидан «йўқолган» деб ҳисобланиб келаётган тафсирига оид асарининг топиб ўрганилиши ҳам Мовароуннахрдаги тафсир илми услубининг шаклланиши масалалари борасида қимматли хулосаларни тақдим этиши билан зояда қийматли бўлди. Ушбу асар ва умуман Термизийнинг Қуръон тафсирига оид мероси ўзида кўплаб муҳим хусусиятларни жамлайди. У, жумладан, ҳали Имом Мотуридийдан бир оз олдинроқ ақлий ва нақлий жиҳатларни жамлаши, шу билан бирга тафсир илми тарихида биринчилардан бўлиб ақлий ёки раъй билан тафсир қилишининг шартларини баён қилиши билан ҳам ажрალიб туради. Асарнинг бундан бошқа ҳам муҳим хусусиятлари кўп бўлиб, Ҳаким Термизийнинг таниқли тадқиқотчиси Халид Заҳрий таъбири билан айтганда у улуг кашфиёт сифатида баҳолашига ҳақли.

Ҳаким Термизийнинг ушбу тафсири Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот марказида тадқиқ этилиб, «Китаб тафсир ал-Қуръон ал-мусамма баҳр ат-тафсир» номи билан араб тилида илк бор чоп қилинди. Унга «Ва талийҳи муқтатафат мин тафасир ал-Ҳаким ат-Термизий ли-баъзил аят» номли қўшимча қисм ҳам киритилди. Ушбу асар Истанбулнинг «Дор ал-кутуб ал-арабийя» нашриётида 1444/2023 йилда нашр этилди.

Калим сўзлар: тафсир, қўлёзма, Бурдур, Ҳаким Термизий, Мотуридий, Нажжор, Мовароуннахр, ақл, нақл, Истанбул.

Abstract. Today, worldwide conflicts arising in various forms clearly demonstrate the importance of the scientific heritage of Mawarannahr in the field of Islamic sciences. One of the most important tasks in their research is to study the heritage of our scholars not in individual cases, but as a whole school, to evaluate intellectual development, to clarify the principles of continuity and to determine the general character. Another pressing issue is to introduce into scientific circulation as many works as possible that are still in manuscript form.

The discovery and study of Hakim Tirmidhi's work on tafsir, considered «lost» by world researchers, was also extremely valuable, as it allowed us to draw valuable conclusions on the formation of the method of tafsir science in Transoxiana. This work and Tirmidhi's legacy of Qur'anic interpretation as a whole contain many important features. Among other things, he is distinguished by the fact that he combines the rational and traditional method a little earlier than Imam Maturidi, and at the same time he was one of the first in the history of the science of tafsir to describe the conditions of the rational method of tafsir. The work has many other important features and, according to Khalid Zahri, the famous researcher of Hakim Tirmidhi, deserves to be considered a great discovery.

This tafsir of Hakim Tirmidhi was researched at the Imam Tirmidhi International Scientific Research Center and published for the first time in Arabic under the title «Kitab Tafsir al-Qur'an al-Musamma Bahr al-Tafsir». An additional part was added to it called «Wa talihi muktatafat min tafasir al-Hakim at-Tirmidhi li-ba'dh al-ayat». This work was published in 1444/2023 by «Dar al-Kutub al-Arabiyya» in Istanbul.

Keywords: Tafsir, manuscript, Burdur, Hakim Tirmidhi, Maturidi, Najjar, Transoxiana (Mawarannahr), rationality, tradition, Istanbul.

Аннотация. Сегодня мировые конфликты, возникающие в различных формах, наглядно демонстрируют важность научного наследия Маваруннахра в области исламских наук. Одна из важнейших задач в их исследованиях – изучить наследие наших учёных не в отдельных случаях, а в целом школы, оценить интеллектуальное развитие, уточнить принципы преемственности и определить общий характер. Другой актуальный вопрос – ввести в научный оборот как можно больше работ, находящихся еще в рукописном виде.

Открытие и изучение труда Хакима Тирмизи по тафсиру, считающегося «утраченным» мировыми исследователями, также имело чрезвычайно ценное значение, поскольку позволило сделать ценные выводы по вопросам становления метода тафсирной науки в Мавераннахре. Эта работа и наследие Тирмизи по толкованию Корана в целом содержат много важных особенностей. Помимо прочего, его отличает то, что он совмещает рациональный и традиционный метод чуть раньше чем Имам Мотуриди, и в то же время он был одним из первых в истории науки тафсира, кто описал условия рационального метода тафсира. Работа имеет множество других важных особенностей и, по мнению Халида Захри, известного исследователя Хакима Тирмизи, имеет право считаться великим открытием.

Этот тафсир Хакима Тирмизи был исследован в Международном научно-исследовательском центре имама Тирмизи и опубликован на арабском языке под названием «Китаб Тафсир аль-Коран аль-мусамма Бахр ат-тафсир». К нему была добавлена дополнительная часть под названием «Ва талийх муктатафат мин тафасир аль-Хаким ат-Тирмизи ли-ба'зил аят». Данная работа была опубликована в 1444/2023 году в издательстве «Дор аль-кутуб аль-арабия» в Стамбуле.

Ключевые слова: Тафсир, рукопись, Бурдур, Хаким Тирмизи, Мотуриди, Нажжар, Мавераннахр, рациональность, традиция, Стамбул.

ат-тафсир» («Араб тилидаги мероси тарихи» китобига тафсир ҳақидаги китоблар масаласида кўшимчалар) мақоласидаги қуйидаги маълумотга дуч келдик: «Ҳаким Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али Ҳаким Термизий (932 йилда вафот этган). Тафсир ал-Қуръон. Унинг бир нусхаси Бурдурдаги Ватан (Миллий) кутубхонасида 143-рақам остида сақланади. У 134 варақдан иборат бўлиб, 1154 йилда кўчирилган». Ушбу мақолада тафсирга оид қўлёзмалар ҳақида сўз юритилиб, ушбу тафсир унда 34 рақам остида қайд қилинган. Келтирилган «Бурдур» Туркия шаҳарларидан биридир. Ҳикмат Башир Ёсин бу маълумотни кейинчалик ўзи нашр қилган китобига ҳам киритган (Ҳикмат, 2011:191). Бундан олдин эса ушбу тафсир ҳақидаги маълумот 1989 йил нашр этилган қўлёзмалар феҳрисиди ҳам борлиги маълум бўлди ва Ҳикмат Башир Ёсин ўз мақоласида ушбу феҳрисга ҳам ҳавола берган (ал-Феҳрис, 1989:41).

Қўлёзмани ўрганиб кўриш жараёнида маълум бўлдики, у Туркиянинг Бурдур шаҳридаги Миллий кутубхонада 143-рақам остида сақланмоқда. Унинг матн қисми 139 бет, яъни 70 варақдан, ҳар бир бет икки колонкадан иборат. У 1154 йилда Шарофиддин Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб ибн Абдулвоҳид ибн Муҳаммад ибн Али Ансорий Ҳусайний асли Шерозий Димашқий Ҳанбалий томонидан кўчирилган. Аниқроғи, қўлёзманинг 52-бетида «Фотиҳа» сураси тафсири тугаллангандан сўнг шундай қайд мавжуд: «Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб ибн Абдулвоҳид ибн Муҳаммад ибн Али Ансорий Ҳусайний «ал-Ҳамд» сурасининг тафсирини кўчиришдан қирқ тўққизинчи йил зулҳижжа ойининг биринчи куни наҳорида муваффақиятли тарзда фориг бўлди». Аммо, ушбу асар «Tefsiru Sureti'l-Fatiha ve Nayratihî» (Фотиҳа сураси тафсири ва унинг яхшиликлари) номи билан сақлангани туфайли унинг Ҳаким Термизийга мансублиги узоқ йиллар, ҳаттоки асрлар давомида билинмай келган бўлиши мумкин. Ҳатто, Бурдур кутубхонаси вакиллари ҳам Ҳаким Термизий тафсири қўлёзмаси ўзларида сақланишларидан беҳабар эканлари маълум бўлди.

Носихга келсак, у «Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб ибн Абдулвоҳид ибн Муҳаммад ибн Али Шерозий ал-асл Ҳанбалий Шарофуддин ибн Шарофулисом»дир (Бурадий, 2001:654). У ҳақда Ибн Ражаб (1335-1393) маълумот берган ва вафотини қайд этмаган. Ушбу Шерозий «фақиҳ, фароиз олими, ғазавотлар тарихини билувчи, тушларни таъбир этувчи эди. Тижорат билан

шуғулланар, подшоҳлар олдига кириб юрмасди. Вафот этгач, Кичик дарвозада дафн этилди» (Ибн Ражаб, 2005:377). Ибн Ражаб қайд этилган асарида уни иниси Нажмиддин ибн Абдулваҳҳобнинг таржимаи ҳолида зикр этган ва Нажмиддиннинг ҳаёт саналарини 498-586/1104-1190 эканини қайд этган (Ибн Ражаб, 2005:374-375). Бундан маълум бўладики, қўлёзмадаги «қирқ тўққизинчи йил зулҳижжа ойи» 549 йил бўлиб, у милодий 1155 йилга тўғри келади.

Қўлёзмани нашрга тайёрлаш жараёнида ушбу тафсирнинг икки кичик бўлаги алоҳида ҳолда нашр этилгани маълум бўлди. Буларнинг биринчиси асарнинг дастлабки кириш қисми бўлиб, у марокашлик олим Холид Заҳрий ва франциялик Женевиёв Кобило томонидан 2005 йилда нашр этилган «Рисолатон мансубатон лил-Ҳаким ат-Термизий» (Ҳаким Термизийга мансуб икки рисола) китобидадир. Бу рисолада Ҳаким Термизийнинг икки рисоласи бор: «Масъала фи халқ ал-инсон» (Инсон яралиши-тузилиши масаласи) ва «Рисола фи халқ ал-одамий» (Одам яралиши-тузилиши масаласига оид рисола). Охирги рисола аслида «Тафсир»нинг кириш қисмидир. Унда қайд этилишича, ушбу икки рисола қўлёзмаси Истанбулдаги Валийюддин кутубхонасида 770-рақам остида сақланади. Биринчи қўлёзма, ушбу рақам остидаги мажмуанинг 9-рақамлиси бўлиб, 1776-1826 варақлари, иккинчиси эса 13-рақамлиси ва охиргиси бўлиб, 1946-200а варақларни ўз ичига олади (21 сатрдан, 15×23). Ушбу қўлёзманинг кўчирилиш санаси қайд этилмаган бўлса ҳам, унга эгалик қилиш масаласидаги қайдларда 888 (1483) санаси мавжуд (Рисолатон, 2005:15). У «Тафсир» қўлёзмасининг 1-10 бетларини ташкил этади. Аммо, таъкидлаш лозимки, тадқиқотчилар унинг Термизийнинг қидирилаётган тафсир асарининг кириш қисми эканини билишмаган ва уни мустақил рисола сифатида нашр этишган. «Тафсир»ни нашрга тайёрлаш жараёнида ушбу рисоладан фойдаланилди, маълум бўлишича, икки қўлёзма бир-бирини тўлдирувчи ва тўғриловчи хусусиятларга эга бўлиб, буни асар нашрида акс эттирдик.

Китобнинг яна бир қисми эса бошқа муаллиф орқали етиб келган. Абу Муҳаммад Тохир ибн Аҳмад ибн Муҳаммад Қазвиний Нажжор (ваф. 1179-1180) «Шарҳ наҳв ал-будувв» (Бошланғич наҳв шарҳи) рисоласида Ҳаким Термизийнинг ушбу «Тафсир»да келган наҳв илмининг ибтидоси ҳақидаги сўзларини шарҳлаган. Диккатга сазовор жиҳати, Имом Нажжор бу рисоласида

дейди: «Термизийнинг каломидан бўлган ушбу сўзларнинг асли у зотнинг таснифларидан бўлган «Фотиҳа» сураси тафсиридадир. Бир жамоа кишилар тушунилиши мураккаб бўлгани учун уни олиб ташлашди. Аммо у Имом (Ҳаким Термизий) раҳимахуллоҳ тасниф қилган нусхада мен уни ҳарфма-ҳарф нақл этганимдек зикр этилган. Ўйлашимча, бугунгача ҳеч ким унинг маъноларини чиқариб олишга эътиборини қаратмади ва уни эътиборсиз қолдиришди. У зот унда наҳвнинг барча усуллари ва эъроблар ҳаракатини қисқа услубда келтирган. Уни мен шарҳладим, агар Аллоҳ таоло осон қилса, уни диққат билан синчиклаб текшираман ва ундан наҳвнинг марфуот, мансубот, мажрурот ва тавобеларидан иборат наҳвнинг барча нарсаларини муаллиф баён этган услубга кўра бобма-боб чиқариб оламан. Муваффақ қилувчи Аллоҳдир».

Ушбу рисола қўлёзмаси Истанбулдаги Сулаймония кутубхонасидаги Шаҳид Али Пошо қисмидаги 1216-рақамли Имом Нажжор китоблари мажмуасидаги 15а-20а варақлардан иборат. Унинг ёзилиш ёки кўчирилиш саналари қайд этилмаган. Ушбу рисолани туркиялик тадқиқотчи Меҳмет Форук Чифчи тадқиқ этиб, 2017 йилда нашр эттирган ва унинг биргина нусхадан бошқасини топа олмаганини қайд этган. Тадқиқотчининг таъкидлашича, бу Термизийнинг бизгача етиб келмаган «Тафсир»ининг бир қисми экани билан қийматли ва Имом Нажжорнинг унга шарҳ битиши Хужвирийнинг «Тафсирнинг Термизий битишга улгурганига қадар бўлган қисми илм аҳли ўртасида тарқалган», деган маънодаги сўзлари ҳақлигини тасдиқлайди (Çifçi, 2015:113-133; Çifçi, 2017:453-470).

Таъкидлаш лозимки, «Тафсир» нашрига асос сифатида фойдаланилган қўлёзма нусхада наҳв илмига оид ушбу қисм мавжуд (23-25-бетлар). Уни Чифчи нашр эттирган Имом Нажжор матни билан солиштирганимизда икки матн бир-бирини тўлдириши маълум бўлди ва буни асар нашри изоҳида акс эттирилди. Шунингдек, «Тафсир» нашрида Нажжорнинг Термизий сўзларига берган шарҳини изоҳ қисмда тўлиқ келтирдик.

Умуман, Ҳаким Термизий ушбу тафсирда ўзининг «Илм ал-авлиё» китоби номини тўққиз бор (етти бор «Илм ал-авлиё», икки бор «Китоб ал-авлиё» шаклида), «Наводир ал-усул», «Китоб ал-ҳаж», «Китоб ас-савм» «Китоб ал-фуруқ» китоблари номини бир мартадан зикр қилган.

«Китоб ас-салот»ни эса номини қайд этмаган бўлса-да, унга намоз ҳақида сўз юритган ўрнида ишора қилган: «Бу қайтарикнинг тафсирини ўз ўрнида баён этганмиз». Ушбу асар олимнинг «ал-Манҳиёт» китоби ҳам бўлиши мумкин.

Ҳаким Термизийнинг тафсирга оид қўлёзмаси Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот маркази катта илмий ходими Жўрабек Чўтматов томонидан танқидий таҳлил этилган ҳолда «Китоб тафсир ал-Қуръон ал-мусаммо баҳр ат-тафсир» номи билан араб тилида илк бор чоп қилинди. Унга «Ва талийҳи муқтатофат мин тафосир ал-Ҳаким ат-Термизий ли-баъз ал-оёт» номли қўшимча қисм ҳам киритилди. Ушбу асар Истанбулнинг «Дор ал-кутуб ал-арабийя» нашриётида 2023 йилда нашр этилди (Биринчи нашр). Китоб таҳририда Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот маркази ходимлари Маҳмуд Нормуродов, Фахриддин Худойназаров, Аббосхон Абдуллаев ва Умарали Ўлжаевлар ҳам иштирок этишди. Умумий таҳрир эса Холид Заҳрий томонидан амалга оширилди.

Китобнинг номланишига келсак, дастлаб иш жараёнида «Тафир ал-Ҳаким ат-Термизий» деб номланди. Китобнинг дастлабки бетларида келган маълумотда шундай ном қайд этилган:

كتاب فيه تفسير سورة الفاتحة وآيات من سورة البقرة للشيخ الإمام
أبي عبد الله محمد بن علي الترمذي

«Китоб фиҳи тафсир сура ал-Фотиҳа ва оёт мин сура ал-Бақара лиш-Шайх ал-Имом Аби Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ат-Термизий» (Унда «Фотиҳа» сураси ва «Бақара» сурасининг айрим оятлари тафсири бўлган Шайх, Имом Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али Термизийга мансуб китоб).

Кейинчалик Холид Заҳрий ушбу асар билан батафсил танишиб чиққач, китобнинг номланиши масаласида ўз таклифларини ўртага қўйди. Олимнинг ўз муқаддимасида қайд этишича, қўлёзма асар номини белгилашнинг бир қатор усуллари бор:

1. Дастлаб, қўлёзманинг дастлабки ва сўнгги саҳифаларига эътибор қаратилади. Унда муаллиф ёки носих қайд қилган ном эътиборли бўлади;
2. Сўнг, муаллиф уни бошқа асарларида қандай ном билан атагани эътиборга олинади;
3. Сўнг, олимлар томонидан қайд этилган номга эътибор қаратилади, чунки улар номи қайд этилмаган асарга ном таклиф қилишади ва бу олимлар орасида ишлатилади;
4. Юқоридагилардан натижа ҳосил бўлмаса, китобнинг барча жиҳатлари диққат билан таҳлил этилган ҳолда унга муносиб ном қўйишга ҳаракат қилинади ҳамда бунда асарда ишлатилган алоҳида

номлар ва истилоҳлар ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Ушбу қўлёзмага боғлиқ вазиятда эса биз тўртинчи йўлга мухтож бўламиз. Чунки Термизийнинг ўзи китобга бирон номни қайд этмаган, олимлар ҳам уни фақат «Тафсир» сифатида қайд этишган. Демак, номни энди қўлёзманинг ўзидан қидириш лозим бўлади ва бунда асар диққат билан таҳлил этилиши талаб этилади. Ҳаким Термизий бу асарида «Китоб» («Буни китобнинг аввалида шарҳлаганмиз»), «Тафсир» («Бунинг тафсирини фақат луғат олимлари, луғат илми ҳукамолари, зоҳир ҳикмати ҳукамолари ва ботин ҳикмати ҳукамолари билади. Ўшалар тафсир аҳлидирлар. Қолганлар бундан ожиз шогирдлардир»), «Тафсир ал-Қуръон» («Одамларнинг Қуръон тафсирига эҳтиёжи бор. Қуръон тафсири эса унинг маъноларини кашф этиш ва юзага чиқаришдир») каби номларни ишлатган. Шу билан бирга, Ҳаким Термизий ушбу қўлёзманинг 106-бетида «Бақара» сурасидаги бир оятнинг тафсирини яқунлар экан, кейинги оятни келтириб, унинг тафсирига ўтишдан олдин дейди:

والله الموفق والهادي ببحر التفسير

«Валлоҳул муваффиқ вал-ҳодий баҳр ат-тафсир» (Аллоҳ баҳр ат-тафсир (Тафсир денгизи)га муваффақ ва ҳидоят қилувчидир).

Бу ўринда «Баҳр ат-тафсир» ибораси олдинги ва кейинги маънолар боғлампидан узилган ҳолда алоҳида келган, у ўзидан олдинги ва кейинги жумлаларга алоқадорлик касб этмаган. Холид Заҳрий шундай ёзади: «Бу иборага узоқ назар қилдим, агарки эҳтимолдан йироқ бўлган бир таъвил билан бўлса ҳам унинг маъно сиёқига уйғунлигини топишга ҳаракат қилдим, лекин бунинг бирон натижаси бўлмади». Олим сўзини давом эттириб дейдики, бу хато ёзилган ибора ҳам эмас экан, унда бу ибора бизга асар номини чиқаришда ундан ҳам фойдаланиш имконини беради. Асар номида муаллиф ҳам қайд этилса, у охириги бўлак бўлади. Бу мавжуд одат бўлиб, «Тафсири Табарий», «Тафсири Саълабий», «Тафсири Замахшарий» ва бошқа шу каби кўплаб номларда акс этган. Демак, Термизий ўзи китобда ишлатган номлар «Тафсир», «Тафсир ал-Қуръон», «Китоб» ва «Баҳр ат-тафсир» каби номларни бирлаштирсак, «Баҳр ат-тафсир» ва «Китоб тафсир ал-Қуръон» бирикмалари пайдо бўлади ва улар бир-бирига тўғридан-тўғри боғланмайди. Бундай ҳолда эса арабий китоблар номланишида қўлланадиган ва икки маънони боғлайдиган сўз бўлган «ал-мусаммо» (номланиш)

сўзини ишлатиш мумкин бўлади. Бунда куйидаги жумла ҳосил бўлади: «Китоб тафсир ал-Қуръон ал-мусамма баҳр ат-тафсир». Энди ушбу асарни муаллифига нисбат бериш босқичи қолади ва якуний кўриниш: «Китоб тафсир ал-Ҳаким ат-Термизий ал-мусаммо баҳр ат-тафсир» (Ҳаким Термизийнинг «Баҳр ат-тафсир» (Тафсир денгизи) деб номланган тафсир китоби) шаклига келади (Термизий, 2023:44-47). Ўз навбатида соҳасининг етук мутахассиси бўлган Холид Заҳрийнинг ушбу фикрларига қўшилган ҳолда асарга ушбу ном қабул қилинди.

Ушбу нашр бир неча қисмлардан ташкил топган:

1. Дастлаб китоб Ўзбекистон мусулмонлари идораси раиси, муфтий Шайх Нуриддин Холикназарнинг кириш қисми билан бошланган (Термизий, 2023:5-7). Унда илмнинг фазли, қўлёзмалар тадқиқи аҳамияти, Ҳаким Термизий меросининг кадри ҳақида қимматли маълумотлар берилган.

2. Шундан сўнг унга Марокашдаги Татвон шаҳридаги Абдулмалик Саъдий университетининг «Усул ад-дин» факультети ақида илми бўйича профессори доктор Холид Заҳрий томонидан 40 бетлик «Муқаддима» битилган. Ушбу кириш қисмининг эътиборли жиҳати шундаки, унда Ҳаким Термизий ижоди билан боғлиқ сўнгги хулосалар ва янги жиҳатлар очиб берилган. Тафсир ва унинг аҳамияти ҳақида ниҳоятда синчковлик билан сўз юритилган ҳамда асарнинг улкан фойдалари мавзуларга бўлган ҳолда чуқур таҳлил этилган (Термизий, 2023:9-48).

3. Ундан сўнг китоб тадқиқотчисининг муқаддимаси ўрин олган бўлиб, унда Термиз ва Термизийларнинг ислом дунёсидаги ўрнига тўхталинди. Жумладан, Термизга исломнинг кириб келиши, Термизда яшаган саҳоба ва Термизий нисбасидаги табаа тобеинлар, Термизнинг тафсир, ҳадис, ақида, фикҳ, тасаввуф борасида ўзига хос мактаб ўлароқ тараккий топгани охириги илмий янгиликлар асосида кўрсатиб берилди. Сўнг, Ҳаким Термизий қарашларига тўхталиб, олимнинг маърифат, авлиёлик, психология, «мақосид аш-шариа» каби йўналишлардаги бирламчилиги кўрсатилган ҳолда, унинг исломий ҳикмат назарияси асосчиси экани ҳам очиб берилди. Шундан сўнг тафсир, унинг қўлёзмалари ва қўлёзмани тадқиқ қилиш доирасида бажарилган ишлар кўрсатиб ўтилди ҳамда қўлёзманинг дастлабки ва охириги бетларидан намуналар берилди (Термизий, 2023: 49-138).

4. Сўнгра, бевосита Ҳаким Термизийнинг тафсирга оид асари матнига ўтилди. Ушбу тафсирда Фотиҳа сураси тўлиқ, Бақара сурасининг айрим оятлари тафсир қилинган. Чунки, таъкидланганидай, ушбу тафсирни тугатишга муаллифнинг умри етмаган (Термизий, 2023:139-600).

5. Кейин китобнинг «Муктафотат мин тафасийр ал-Ҳаким ат-Термизий ли-баъзил аят» (Ҳаким Термизийнинг баъзи оятларга қилган тафсирларидан намуналар), деб номланган қисм бошланиб, у тафсирга алоҳида қисм сифатида илова қилинди. Унда Ҳаким Термизийнинг бошқа тафсирларда нақл этилган тафсирга оид ривоятлари келтирилди. Бу қисмда Имом Абу Лайс Самарқандийнинг «Баҳр ал-улум», Суламийнинг «Ҳақоик ат-тафсир» ва ушбу тафсирнинг давоми бўлган «Зиёлот» қисми, Абу Исҳоқ Нишопурийнинг «ал-Кашф вал-баён», Абулфароҳ Ибн Жавзийнинг «Зод ал-масир фи илм ат-тафсир», Фахриддин Розийнинг «Мафотех ал-ғайб», Куртубийнинг «ал-Жоме ли-аҳком ал-Қуръон», Абул Баракот Насафийнинг «Мадорик ат-танзил ва ҳақоик ат-таъвил», Абу Ҳайён Андалусийнинг «ал-Баҳр ал-муҳит», Абу Зайд Саолибийнинг «ал-Жавоҳир ал-ҳисон фи тафсир ал-Қуръон», Ширбинийнинг «ас-Сирож ал-мунир», Исмоил Ҳаққий Бурсавийнинг «Рух ал-баён», Ибн Ажибанинг «ал-Баҳр ал-мадид фи тафсир ал-Қуръон ал-мажид» каби асарларида Ҳаким Термизийдан нақл этилган Қуръон оятлари тафсирига оид ривоятлар жамланди. Ушбу жараёнда Ҳаким Термизийнинг «Мушkil ал-Қуръон» (Қуръоннинг англаш чуқур баҳс талаб этадиган жиҳатлари) номли асари ҳам борлиги ва у Куртубий тафсирида қайд этилгани ва муаллиф ундан нақл этгани аниқланди. Таъкидлаш лозимки, ушбу асар ҳам Термизий тадқиқотчилари эътиборига тушмаган ва ҳозирча қаердалиги номаълум (Термизий, 2023:601-692).

6. Кейин, илмий нашр қоидаларига мувофиқ тарзда оят, ҳадис ва ривоятлар кўрсаткичи келтирилди. Ушбу кўрсаткичларда оятлар Қуръонда келган тартибига кўра жойлаштирилди (Фотиҳа, Бақара, Олим Имрон...), ҳадис ва ривоятлар эса алифбо ҳарфлари тартибига келтирилди (...أ، ب، ت) ва улар чоп этилган асарнинг қайси бетида келгани кўрсатилди. Умуман, ушбу «Тафсир»да 72 сурадан оятлар келтирилган (Термизий, 2023:725-745).

7. Сўнг, фойдаланилган адабиётлар рўйхати берилди. Унда 210 адабиёт мавжуд (Термизий, 2023:745-771).

НАТИЖА

Ҳаким Термизий «Тафсир»ининг аҳамиятига келсак, ушбу асарнинг ўзига хос жиҳатлари кўп. Масалан, у кейинчалик услуб жиҳатдан Мовароуннаҳр тафсир мактабининг асосини шакллантиришда катта ўрин тутгани шубҳасиз. Бугунги тадқиқотлар кўрсатмоқдаки, Имом Мотуридийнинг тафсирдаги услуби таҳлил ва танқидий назарга асосланган. Бу эса Мотуридийдан олдинги тафсирларда одатланилмаган хусусият эди. Чунки, уларда фақат ривоятга асосланилиб, муфасссирнинг ўзи томонидан танқидий назар, очиклаш ва таҳлил кўзга ташланмасди. «Таъвилот» асари ношири доктор Маждий Босаллумга кўра, «Имом Мотуридий эса ўзидан кейин келувчиларга ақл ва нақлни биргаликда ишлатган ҳолда таҳлил, шарҳ ва оятлар таъвили борасида кенг йўл тутиш учун улкан имкониятлар эшигини очиб кетди. Дарҳақиқат, Мотуридий ўз тафсирида ақлни ишлатишга кенг йўл берди, аммо бу шаръий матнга боғлиқ ҳолда эди. Бу эса янги йўналишлардан бири эди. Зеро, Мотуридий ақл ва нақл орасида мувозанат юзага келиштиришга муваффақ бўлди. У зотдан олдингилар ўз тафсирларида фақат нақлга суянишарди. Тўғри, ақлни ишлатишда Мотуридийдан олдингилар ҳам бор, лекин бу Қуръон тафсири борасида эмас, балки у ақидавий ва фикҳий масалалар борасида эди» (Мотуридий, 2005:329-334).

Охирги изланишларимиз натижасида маълум бўлдики, Ҳаким Термизийнинг (820-932) дунё олимлари томонидан «йўқолган», «бизгача етиб келмаган», деб ҳисоблаб келинаётган ушбу тафсири топиб ўрганилганда, юқорида саналган жиҳатларнинг бари унда ҳам борлиги маълум бўлди. Бунга қўшимча тарзда эса муфасссир Қуръон ботинидаги ва айрим ҳолларда унинг ҳарфларидаги чуқур хикматларга ҳам тўхталгани билан ажралиб туради. Гарчи, ушбу тафсир муаллиф вафоти туфайли тугалланмай қолган бўлса-да, у услуб жиҳатидан янги қирраларни кашф этди ва тафсир илми ривожига, хусусан, Мовароуннаҳрда шаклланган тафсир услубини шакллантиришда асос манбалардан бирига айланди.

Унинг нодирлиги шундаки, унда Қуръон оятлари оят (72 сура оятлари), ҳадис (160 ҳадис) ва олимларнинг сўзлари (130 дан ортиқ нақллар) билан нақлий жиҳатдан, шунингдек, ақидавий, фикҳий, тасаввуфий, луғавий жиҳатлар, қолаверса, оятларга мустақил фикрий ёндашув

билан ҳам тафсир қилинган. Буларнинг бари эса Ҳаким Термизийнинг улуғ донишманд – ҳақимлик унвонига сазовор бўлиш сабабларини кўрсатиб, тафсир услубининг ҳам ҳикмат асосида бўлганини мулоҳаза қилиш мумкин. Кейинчалик Қуръони каримни шу тарзда кенг таҳлил этиш Имом Мотуридий, Абу Лайс Самарқандий, Абул Баракот Насафий каби улуғ зотларнинг тафсир асарларида ҳам кузатилган ва Мовароуннаҳр муфассирларининг асосий йўналишига айланиб, ислом дунёсининг бошқа илмий марказларида ҳам бу йўналишнинг бошланишига сабаб бўлган. Умуман, бу асар Мовароуннаҳрда ёзилган илк ёзма тафсирлардан биридир. Абд ибн Ҳумайд (ваф. 863) «Тафсир»и нақлий услубда бўлса, ушбу кенг миқёсли ёзма тафсир борасида эса Термизийни ҳозирги билимларимиз доирасида биринчи, дейиш мумкин.

Худди фикҳда раъйни ишлатган раъй соҳиблари узоқ вақт таъна қилиниб, сўнг бу ишнинг илмий асослари борлиги маълум бўлганидек, Қуръон тафсирида раъйни ишлатиш борасида ҳам узоқ баҳс мавжуд. Аслида раъй билан илк бор тафсир қилган муфассирлар сифатида Мужоҳид Маккий (ваф. 722) ва Зайд ибн Аслам Маданий (ваф. 753) каби тобеинлар қайд этилади. Шу билан бирга илк асрларда «Ким Қуръон ҳақида раъйи билан (бошқа ривоятда: илмсиз) сўз айтса, жойини жаҳаннамдан ҳозирласин», «Ким Қуръон ҳақида раъйи билан сўз айтса, тўғри топса ҳам хато қилибди» (Имом Термизий, 2009:3181-83-рақамлар) каби ҳадисларга асосланган ҳолда нақлий тафсир афзал кўриб келинди. Олимларнинг раъй билан тафсир қилиш борасидаги баҳслари самараси шуки, илк асрларда шаклланган мустаҳкам ва чуқур илмий асослар доирасида тафсир борасида раъйни ишлатиш мумкин ва зарур ҳам. Буни нақл ва ақлни бирлаштириш ҳам, дейилади. Яъни, саодат асри, саҳоба, тобеин ва таба тобеинларнинг улкан салоҳияти ва чуқур илмига асосланган услуби раъй ва ақл ёрдамида ривожлантирилади. Бунда эса муфассирдан ниҳоятда улкан салоҳият талаб этилади ва биринчи уч асрдаги барча илмий йўналишлар ва уларнинг ҳақиқатидан хабардор бўлиши лозим саналади. Шунинг учун, Мотуридий тафсирида оятларни оят, ҳадис, ақида, фикҳ, ишорий-мақосидий, луғат, нақлий асосларга кўра тафсир қилиш пойдеворида ақлий йўналиш шакллантирилган. Бундан келиб чиққан ҳолда раъйни услуб жиҳатдан шакллантирган ва тизимли тарзда қўллаган муаллиф сифатида бугунги кунгача Имом Мотуридий эътироф этиб келинади.

Аммо, таъкидлаш лозимки, Ҳаким Термизий «Тафсир»ининг топилиши бу масалага янгилик олиб кирди. У зот раъй йўналишини ўз тафсирида қўллаб кўрсатиш билан бирга бу масалага ойдинлик киритишга ҳам ҳаракат қилдики, бу тафсир илми тарихидаги муҳим ўзгаришларга асос бўлувчи ғоя эди. Ҳаким Термизий ушбу ҳадисни келтиради: «Ким Қуръон борасида ўз раъйи билан гапирса, ажрга эга бўлмайди. Агар, хато қилса, жойини дўзахдан ҳозирласин». Сўнг, бу ҳадисни қуйидагича изоҳлайди: «Бу шахват нопокликлари аралашган ва унинг булутлари соя солган ақлнинг раъйдир (яъни ўшандай ақлни тафсир қилишда ишлатиб бўлмайди). Бунда ақл ҳайронликда қолади. Энди у раъйи билан гапирса, агар тўғри топса ҳам ажрга эга бўлмайди. Чунки, у далилсиз сўзламоқда ва ўз ақлига ишончи-суянчи ҳам йўқ. Унга қандай ҳам ишониб, суянсинки, у Аллоҳдан тўсилиб қолган бўлса?! Аллоҳ таолонинг ушбу сўзига кулоқ солинг: «Эй Довуд, шахватларга боғланиб қолган қалбларнинг ақллари Мендан тўсилгандир» (Термизий, 2023:166-167). Ақлнинг далилларга эга бўлиб, турли ноўрин истак-хоҳишлардан пок бўлиши орқали ишончилилик касб этишидан ташқари қалбнинг аҳволи ҳам тафсир илмида муҳим ўрин тутати. Унга кўра, кимки Қуръон тафсири борасида Аллоҳга суянмаса, шайтон уни адаштиришга йўл топади. У фақат ўзидаги илмга – нафс илмига таяниб қолади, натижада у билан алданиб, Қуръонни нотўғри таъвил қилади. «Аммо, киши ўзига берилган ҳикмат нурига суянса, у ўша билан Аллоҳнинг каломи таъвилини билади. Қуръонга нурдан бўлган ёпинчиқ ҳам қилинган. Энди кимга ҳикмат нури берилган бўлса, у ўша билан Аллоҳнинг каломига назар қилса, у билан маоний (маънолар), таъвилот (таъвиллар) ва латоифларга (латиф жиҳатларга) етишга муваффақ қилинади. Шунинг учун Аллоҳ: «Кимга ҳикмат берилса, унга кўп яхшилик берилган бўлади» (Бақара сураси, 269-оят) деди». Сўнг, Термизий бу йўл билан тафсир ҳақиқатига етиб боришга Абу Бакр разияллоҳу анҳунинг «Фуссилат» сурасининг 30-оятини тафсир қилишини мисол сифатида келтиради (Термизий, 2023: 587-588).

Демак, бу ўринларда Қуръон тафсирида раъй ва ақлни ишлатиш борасидаги қоидалар баён қилинмоқда ва буни тафсир илми тарихидаги илк муҳим мулоҳазалардан бири сифатида қайд этиш мумкин. Ҳатто, келтирилган «Бақара» сурасининг 269-оятини ҳам бу масалани дастакловчи омил сифатида кўриш тақлиф қилинмоқда ва буни ҳам

инобатга олиш лозим бўлади. Яна, Термизийга кўра, тафсир борасида биргина илм ва раъйнинг ўзи ҳам кифоя қилмайди, балки тавфиқи илоҳий ҳам зарур бўлиб, бу илм ва раъйнинг тўғрилиги учун катта аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳам бундай тафсир аслан олганда раъй ҳисобланмайди. Термизий тафсирга киришишдан олдин дейди: «...Шундан сўнг. Албатта, ҳар бир фазилат эгасига берилган бу фазилат шукри, уни ишлатиш, бунда Аллоҳ учун самимиятда бўлиш борасида сўралувчидир. Бизга берилган тоқат микдорида ушбу Қуръон тафсирини бошлашимиз ҳам шу самимиятдандир. Ёрдам борасида Аллоҳ паноҳига шошамиз ва ҳидоят масаласида Унга суянамиз, бунда адашишдан Ундан паноҳ тилаймиз. Ундан тавфиқ сўраймиз, албатта, тавфиқ илм ва амалдан кўра яхшироқ ёрдамчидир. Зеро, тавфиқ бандани ўз хоҳиш-истакларидан улуг раҳматга олиб чиқади. Биз бу борада ўз раъйимиз билан сўзловчи эмасмиз, балки Унинг илмидан берилган илм билан сўзлаймиз. Албатта, ато қилинган илм (ҳаракат ила ҳосил қилинган илм) таклиф илмидан ўзга нарсадир. Таклиф илми манбаси мадади сиёҳдан бўлган қаламлардир, ато қилинган илм манбаси эса мадади нурдан иборат қурбат мажлисларидан бўлган ҳадислардир. Дарҳақиқат, Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам дедилар: «Умнатлар ичида муҳаддаслар (илоҳий илҳом ва фаҳм билан сўзлатилувчилар) бор эди. Агар, улар менинг умматимда бўлишса, ўша Умар ибн Хаттобдир» (Термизий, 2023:166). Шундан сўнг Термизий юкорида келтирилган раъй ва унинг тўғри-нотўғри бўлиш сабабларига ўтган.

Демак, хулоса қилиш мумкинки, Термизийга кўра, Қуръон тафсири борасида илм, ақл ва нурли қалбга асосланган тавфиқ лозим бўлади. Чунки, келтириб ўтилганидек, Термизий нақлий билимларга ҳам кенг ўрин беради, ҳатто тафсирга киришишдан олдин Ибн Аббос, Ибн Масъуд, Мужоҳид, Қатода, Заҳҳок, Зайд ибн Аслам каби муфассирларнинг тафсирларининг ўзигача бўлган санадини баён этади (Термизий, 2023:239). Аммо, шу билан бирга ҳадисларда «Ҳар бир оятнинг зоҳири ва ботини бор» дейилади. Термизийга кўра «Аллоҳ буни (ҳар иккала жиҳатини тушунишни) илм ва ҳикмат берилганлардагина жамлайди». Унинг зоҳирига «ҳаракатга асосланган илм билан, ботинига эса пок қалбга асосланган ҳикмат билан етилади» (Термизий, 2023:201). Демак, маълум бўлмоқдаки, Термизийга кўра, Қуръон тафсири кишидан барча тур илм ва шахсий камолотни жамлашни тақозо қилади ва шунда у оятларни яхши англаб, тафсир қила олиш малакасига етади.

Ҳаким Термизийнинг Қуръон сўзлари маъноларига бағишланган «Таҳсил назорат ал-Қуръон» асари ҳам «ўзидан олдин ушбу мавзуда битилган асарларга нисбатан олганда туб бурилиш саналиб, бирор киши ундан илгари қўлламаган услубда битилган, раъй билан тафсир қилинган, бундан олдин эса аксар ҳолларда тафсирда нақлий услубга таянлар эди» (Салво, 1998:23-25).

Холид Заҳрийга кўра, ишорий тафсир, ақидавий тафсир ва «наҳв ал-қулуб» (қалбий наҳв) бўйича ҳам ушбу асар илк ёзма манбадир (Термизий, 2023:15). Зеро, унда ирода ва маънийят орасидаги фарқ, истиво сўзи маъноси, таъвил масаласи, арш ва ваҳж масаласидаги этикод кабилар баён этилиб, айрим ҳолларда улар алоҳида боб шаклида берилган (Термизий, 2023: 274).

Ушбу асарда «таъвилот» сўзи ҳам тафсирнинг уч жиҳатидан бири сифатида қўлланган: «Агар, кишига ҳикмат нури берилса, у ўша билан Аллоҳнинг каломига назар қилса, у билан маоний (маънолар), таъвилот (таъвиллар) ва латоифларга (латиф жиҳатларга) етишга муваффақ қилинади» (Термизий, 2023:587). Бунда луғат илмининг нозик жиҳатларини билиш, бунинг асосида таъвилни тушуниш, шундан сўнг латиф маъноларни англаб етишдан иборат усул ҳам тақдим этилмоқда. Шунингдек, Имом Мотуридий «Таъвилот»да келтирган «Фотиҳа» сурасидаги «ал-Ҳамд» сўзининг тафсирида муаллиф дейди: «Баъзилар деди: «Албатта, Аллоҳ Ўзига ҳамд айтди». «Бунга шундай маъно ҳам бериш мумкинки, мактови улуг бўлган зот Ўзига ҳамд айтди ва бу билан Зоти ила ҳамдга ҳақлилигини халққа билдирди» (Мотуридий, 2005:349-357). Бу эса Ҳаким Термизий ўз «Тафсир»ида ушбу сўз борасида кенг шарҳлаган маъно сиёқига мувофиқдир (Термизий, 2023: 265-271) ва эътиборли жиҳати Мотуридий ушбу шарҳни икки ўринда ҳам «ал-Ҳамд» сурасининг дастлабки тафсири сифатида келтирган ва «баъзилар»дан мурод Термизий бўлиши мумкин.

Хуллас, Ҳаким Термизий тафсирида янги жиҳатлар кўп, буни китобхон яхши англаб олиши мумкин. Умуман, нашр доирасида куйидаги ишлар бажарилди:

1. Асарга унинг мазмунини тушунишни осонлаштирувчи ва аҳамиятини ёритиб берувчи мукаддималар қилинди;

2. Оятлар Мадина мусхафига мувофиқ тарзда қўйиб чиқилди ҳамда уларнинг сураси ва оят рақамлари кўрсатилди;

3. Китоб матнида келган 160 та ҳадис батафсил таҳриж қилинди – манбаси кўрсатилиб, ишончлилик даражаси баҳоланди;

4. Китоб матнида келган 256 нафар шахснинг ҳар бирининг ўнга яқин манбалар асосидаги киёсий-таҳлилий таржимаи ҳоллари келтирилди;

5. Китобда саҳоба ва салафи солиҳлардан ривоят қилинган 133 та ривоят бўлиб, уларнинг манбасига фақат лозим ўриндагина тўхталинди;

6. Изоҳ қисмида келтирилган барча тур маълумотларнинг манбаси: асар жилди, бети ва рақамлари кўрсатилди;

7. Асарда келган маъноси дақиқ сўзлар араб тилининг мўтабар луғат манбаларидан фойдаланган ҳолда изоҳланди;

8. Оят, ҳадис ва асар (ривоятлар)нинг кўрсаткичлари тайёрланди;

9. Китоб сўнгида асар тадқиқи давомида фойдаланилган адабиётлар рўйхати берилди. Ушбу тадқиқий нашр доирасида 210 адабиётдан фойдаланилди, мингдан ошиқ ҳаволалар берилди.

ХУЛОСА

Хулоса қилиш мумкинки, ушбу тафсир келажакда ҳар томонлама ўрганилиши ва алоҳида тадқиқот объекти сифатида чуқур таҳлил этилиши лозим бўлади. Унинг ўзбек тилидаги илмий-изоҳли таржимасини амалга ошириш ҳам галдаги муҳим вазифадир. Уни қўлёзмалардан тўғридан-тўғри ўзбек тилига ўгирилмаганига, балки барча куч ва диққат асарни араб тилида нашрга тайёрлашга қаратилганига икки сабаб бор:

1. Аввало, ушбу асарнинг араб тилидаги матнини етук мутахассислар билан ҳамкорликда тўла-тўқис аниқ-равшан ҳолга келтириш. Зеро, ана шундагина тўғри таржима учун ҳақиқий асос яратилган бўлади;

2. Ушбу асар дунё миқёсида узоқ қутилган янгилик бўлгани учун уни бутун дунё мусулмонлари ва жаҳон миқёсдаги тегишли соҳа тадқиқотчиларига аслиятда тақдим этиш.

Келажакда қўлёзмаларни тадқиқ этиш жараёнида бу икки жиҳатни ҳисобга олиш мақсадга мувофиқ бўлади. Албатта, мақсадларимиздан яна бири юртимизда қўлёзмаларнинг танқидий матнини яратиш ва нашрга тайёрлаш ишларига жиддий туртки бериш ҳам эди. Зеро, мана шу каби ишлар орқали ташкил этилаётган илмий марказларимиз «халқаро» унвонига мувофиқлик касб этишлари ва уларнинг жаҳон илм-фанига

интеграцияси кучайиб, умумбашарий маънавий меросга муносиб ҳисса қўшишлари мумкин бўлади. Қолаверса, бу турдаги тадқиқотлар ҳар томонлама етук мутахассисларнинг шаклланишига ҳам хизмат қилади ҳамда манбашунослик, матншунослик ва исломий илмлар ривожини янги босқичга кўтаради. Умуман олганда эса, келажакда аждодларимиз меросининг қўлёзмаларда қолиб кетаётган қисмини ўрганиш илм-фанимиз ва кадриятларимиз учун янги истикболларни очади ва диний-маърифий соҳадаги улкан ютуқларнинг муштаҳкам пойдевори бўлади.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ибн Ҳасан ибн Бишр Ҳаким Термизий (2023). Китоб тафсир ал-Қуръон ал-мусаммо Баҳр ат-тафсир. Ва талийҳи муктафот мин тафосир ал-Ҳаким ат-Термизий ли-баъз ал-оёт. Жўрабек Чўтматов тадқиқи. Байрут: Дор ал-кутуб ал-арабия. Биринчи нашр.
2. Рисолатон мансубатон лил-Ҳаким ат-Термизий (2005). Масъала фий халқил-инсан. ар-Рисала фий халқил-адамий. Холид Заҳрий ва Женевьев Кобило тадқиқи. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмий. Биринчи нашр.
3. Абу Мансур Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд Мотуридий (2005). Таъвилоту аҳл ас-сунна. Х. Маждий Босаллум тадқиқи. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмий. Биринчи нашр.
4. Абу Исо Муҳаммад ибн Исо ибн Савра ибн Мусо ибн Заҳҳок Термизий (2009). ал-Жомеъ ал-кабир. Шуъайб ал-Арнаут ва бошқалар тадқиқи. Байрут: Дор ар-рисала ал-аламий. Биринчи нашр.
5. Абулҳасан Али бин Усмон бин Абу Али Жуллобий Ҳужвирӣ Ғазнавий (1974). Кашф ал-махжуб. II. Исъад Абдулҳодий Қандил тадқиқи ва форсчадан арабчага таржимаси. Искандария: Мактаба ал-искандарий.
6. Абулбаракот Нуриддин Абдурахмон ибн Низомиддин Нақшбандий Жомий. Нафаҳот ал-унс мин ҳазарот ал-кудс (1989). Форс тилидан араб тилига таржима. Қоҳира: Азҳари шариф.
7. Алишер Навоӣ (2001). Насойим ул-муҳаббат. XX. Нашрга тайёрловчилар Ғаниева С., Мирзааҳмедова М. Арабча ва форсча матнларни таржима қилиб, нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир С. Рафиддинов. Тошкент: Фан. XVII.
8. Зайниддин Абдурахмон ибн Аҳмад ибн Ражаб ибн Ҳасан Саломий Бағдодий Димашқий Ҳанбалӣ (2005). Зайл табақот ал-ҳанабила. Абдурахмон ибн Сулаймон тадқиқи. V. Риёз: Мактаба ал-абийкон. Биринчи нашр.

9. Аҳмад ибн Муҳаммад Аднаҳвай (1997). Табакот ал-муфассирин. Сулаймон ибн Солиҳ тадқиқи. Мадина: Мактаба ал-улум вал-ҳикам. Биринчи нашр.
10. Абдулмуҳсин Хусайний (1968). ал-Маърифа ʻинда ал-Ҳаким ат-Термизий. Қоҳира: Дор ал-котиб ал-арабий.
11. Солиҳ ибн Абдулазиз ибн Али Ҳанбалий Бурадий (2001). Тасҳил ас-сабила ли-мурид маърифа ал-ҳанабила ва йалийҳи фаит ат-тасҳил. IV. Бакр ибн Абдуллоҳ Абу Зайд тадқиқи. Байрут: Муассаса ар-рисала. Биринчи нашр.
12. Карл Броккелман (1977). Тарих ал-адаб ал-арабий. VI. Араб тилига Абдулҳалим Наҷжор, Саййид Яъқуб Бакр, Рамазон Абдутаваб таржимаси. Қоҳира: Дор ал-маориф. Бешинчи нашр.
13. Louis Massignon (1997). Essay on the origins of the technical language of islamic mysticism (translated from the french with an introduction by Benjamin Clark). University of Notre Dame Press, Notre Dame. Indiana.
14. Ал-Фихрис аш-шомил лит-турос ал-арабий ал-исломий ал-маҳтут: улум ал-Қуръон, маҳтутот ат-тафсир ва улумуху (1989). Ал-Мажмаъ ал-мулкий ли-буҳус ал-ҳазора ал-исламийя. Уммон, ал-Мажмаъ ал-мулкий.
15. Ҳикмат Башир Ёсин (2001). Истидрокот ала тарих ат-турос ал-арабий. Саъудия: Дор Ибн Жавзий. «Тафсир ва Қуръон илмлари қисми», II. Биринчи нашр.
16. Салво Муҳаммад Авво (1998). ал-Вужух ван-назоир фил-Қуръан ал-Карим. Қоҳира: Дор аш-шурук. Биринчи нашр.
17. Salih Çift (2008). Hakîm Tirmizî ve tasavvuf anlayışı. Istanbul, İnsan yayınları.
18. Холид Заҳрий (2013). Ҳакиму Хуросон анис аз-замон. Муҳовала ли-совғ сийра библиографияй лил-Ҳаким ат-Термизий. – Работ: Маншурот ар-робита ал-муҳаммадийя лил-улама. Биринчи нашр.
19. Nicolas Heer. (1959). «Some biografical and bibliografical notes on al-Hakim al-Tirmidhi», The world of Islam. Studies in honour of Philip K. Hitti. Edited by James Kritzeck and R. Bayly Winder. London. Muhammad Khalid Masud. «Al-Hakîm Al-Tirmidhî's Buduww Şha'n», Islamic Studies, vol. 4, no. 3, Islamic Research Institute, International Islamic University, Islamabad, 1965.
20. Muhammad Xolid Masud. (1965). «Al-Hakim at-Termiziyning Buduvv Şha'n», Islomshunoslik, J. 4, Islomobod: Xalqaro islom universiteti.
21. Muhammad Ibraheem al-Geyoushi. (1970). «Al-Hakim al-Tirmidhi: his works and thoughts», Islamic Quarterly, vol. 14, no. 4, London.
22. Ҳикмат Башир Ёсин. (1986). «Истидрокот ʻала китаб тарих ат-турос ал-арабий фий кутуб ат-тафсир». Мажалла ал-Жамиъа ал-исламийя (Islamic University).
23. Mehmet Faruk Çifçi. (2015). «İmam en-Neccâr ve Şerhu nahvi'l-bedv adli eseri (Hakîm et-Tirmizî'nin file dayali nahiv teorisi)», The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS), International Journal of Social Science, vol. II, no. 31, Turkey, winter.
24. Mehmet Faruk Çifçi. (2017). «İmam en-Neccâr'in şerhu'n-nahv fi 'ilmi'l-bedv adli eseri (Hakîm et-Tirmizînin file dayali nahiv teorisi)», e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, Journal of Oriental Scientific Research (JOSR), cilt: 9, sayı:1 (17), Türkiye, nisan.
25. Shayx Imom Abu Abdulloh Muhammad ibn Ali Termiziy. Kitob fiyhi tafsir sura al-Fotiha va oyat min sura al-Baqara. Qo'lyozma. Burdur milliy kutubxonasi, 143-raqam.

REFERENCES

1. Abu Abdullah Muhammad ibn Ali ibn Hasan ibn Bishr Hakim Tirmidhi (2023). Kitab tafsir al-Qur'an al-musamma bahr at-tafsir. Wa talihi muqtatafat min tafasiyr al-Hakim al-Tirmidhi li-ba'zil verse. Research by Jurabek ibn Aman. – Beirut: Dar al-kutub al-arabiya. First edition.
2. Risalatani mansubatani lil-Hakim al-Tirmidhi (2005). Mas'ala fi khalqil-insan. ar-Risala fi khalkil-adamiy. Research by Khalid Zahri and Geneviev Kobilo. – Beirut: Dar al-kutub al-ilmiyya. First edition.
3. Abu Mansur Muhammad ibn Muhammad ibn Mahmud Moturidi (2005). Ta'wilatu Ahl al-Sunnah. X. Research by Majdi Basallum. – Beirut: Dar al-kutub al-ilmiyya. First edition.
4. Abu Isa Muhammad ibn Isa ibn Sawra ibn Musa ibn Zahrak Tirmidhi (2009). al-Jami' al-kabir. Research by Shu'ayb al-Arnaut and others. – Beirut: Dar ar-risala al-alamiyya. First edition.
5. Abulhasan Ali bin Usman bin Abu Ali Jullabi Hujviri Ghaznavi (1974). Kashf al-mahjub. II. Is'ad Abdulhadi Qandil study and translation from Persian to Arabic. Alexandria: Maktaba al-iskandariyya.
6. Abulbarakot Nuriddin Abdurrahman ibn Nizamiddin Naqshbandi Jami. Nafahat al-uns min hazarat al-quds (1989). Persian to Arabic translation. Cairo: Azhari Sharif.
7. Alisher Navoi (2001). Nasayim ul-muhabbat. XX. Preparers for publication S. Ganieva, M. Mirzaahmedova. translated the Arabic and Persian texts and prepared them for publication and was the responsible editor. S.Rafiddinov. Tashkent: Fan. XVII.
8. Zayniddin Abdurrahman ibn Ahmad ibn Rajab ibn Hasan Salami Baghdadi Dimashqi Hanbali. (2005). Zayl tabaqat al-hanabila. Research by Abdurrahman ibn Sulaiman. V. Riyad: Maktaba al-abiykon. First edition.
9. Ahmad ibn Muhammad Adnahwai (1997). Tabaqat al-mufassirin. Research by Sulayman ibn Salih. Medina: Maktaba al-ulum wal-hikam. First edition.
10. Abdulmuhsin Huseyni (1968). In Al-Ma'rifa 'inda al-Hakim at-Tirmidhi. Cairo: Dar al-katib al-arabi.

11. Salih ibn Abdulaziz ibn Ali Hanbali Buradi (2001). Tashil as-sabila li-murid ma'rifa al-hanabila wa yaliyhi fait at-tashil. IV. Research by Bakr ibn Abdullah Abu Zayd. Beirut: Muassasa ar-risala. First edition.
12. Carl Brockelman (1977). Tarikh al-adab al-arabi. Translated into Arabic by Abdulhalim Najjar, Sayyid Ya'qub Bakr, Ramazan Abdutawwab. VI. Cairo: Dar al-ma'arif. Fifth edition.
13. Louis Massignon (1997). Essay on the origins of the technical language of islamic mysticism (translated from the french with an introduction by Benjamin Clark). University of Notre Dame Press, Notre Dame. Indiana.
14. Al-Fihris ash-shamil lit-turos al-arabi al-islami al-makhtut: ulum al-Qur'an, makhtutot at-tafsir wa ulumuhu (1989). Al-Majma' al-mulki li-buhus al-hazora al-islamiyya. Oman, al-Majma' al-Mulki.
15. Hikmat Bashir Yasin (2001). Istidrokot ala tarikh at-turos al-arabi. Saudi Arabia: Dar Ibn Jawzi. «Part of Tafsir and Qur'anic Sciences», II. First edition.
16. Salvo Muhammad Awwa (1998). al-Wujuh van-nazair fil-Qur'an al-Karim. Cairo: Dar ash-Shuruk. First edition.
17. Salih Çift (2008). Hakîm Tirmizî ve tasavvuf anlayışı. Istanbul, İnsan yayinlari.
18. Khalid Zahri (2013). Hakimu Khorasan anis az-zaman. Muhavala li-sowg' siyra bibliographyya lil-Hakim at-Tirmidhi. – Rabat: Manshurot ar-rabita al-muhammadiyya lil-ulama. First edition.
19. Nicolas Heer. (1959). «Some biographical and bibliographical notes on al-Hakim al-Tirmidhi», The world of Islam. Studies in honour of Philip K. Hitti. Edited by James Kritzeck and R. Bayly Winder. London.
20. Muhammad Khalid Masud. (1965). «Al-Hakîm Al-Tirmidhî's Buduww Şha'n», Islamic Studies, vol. 4, no. 3, Islamic Research Institute, International Islamic University, Islamabad.
21. Muhammad Ibraheem al-Geyoushi. (1970). «Al-Hakim al-Tirmidhi: his works and thoughts», Islamic Quarterly, vol. 14, no. 4, London.
22. Hikmat Bashir Yasin. (1986). «Istidrakat 'ala kitab tarikh at-turath al-arabi fi kutub at-tafsir». Majalla al-Jami'a al-Islamiyya (Islamic University).
23. Mehmet Faruk Çifçi, (2015). «Imam en-Neccâr ve Şerhu nahvi'l-bedv adli eseri (Hakîm et-Tirmizî'nin fiile dayali nahiv teorisi)», The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS), International Journal of Social Science, vol. II, no. 31, Turkey, winter.
24. Mehmet Faruk Çifçi, (2017). «İmam en-Neccâr'in şerhu'n-nahv fî 'ilmi'l-bedv adli eseri (Hakîm et-Tirmizînin fiile dayali nahiv teorisi)», e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, Journal of Oriental Scientific Research (JOSR), cilt: 9, sayı:1 (17), Türkiye, nisan.
25. Shaykh Imam Abu Abdullah Muhammad ibn Ali Tirmizi. Kitab fiyhi tafsir surotil-fatiha va ayatun min surotil baqarah. Manuscript. Burdur National Library, 143 numbers.



ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ИМОМ МОТУРИДИЙ ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ МАРКАЗИНИНГ
«МОТУРИДИЙЛИК» ЖУРНАЛИ

Мазкур нашр олий ўқув юрглари ва илмий-тадқиқот муассасаларининг профессор-ўқитувчилари, докторантлари,
мустақил тадқиқотчилари, магистрантлари,
талабалари ва кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Таҳририят фикри муаллиф нуқтаи назари билан бир хил бўлмаслиги мумкин.
Журналдан кўчирма олинганда манба қайд этилиши шарт.

MOTURIDIYLIK



The Maturidiyya - الماتريدية - Матуридизм

4/2023

Бош муҳаррир: **Ж.Каримов**

Муҳаррир: **З.Фахриддинов**

Нашр учун масъул: **З.Арслонов**

Чет тилларидаги матнлар муҳаррири: **О.Сотволдиев**

Дизайнер-саҳифаловчи: **З.Ғуломов**

Манзилимиз: Ўзбекистон халқаро ислом академияси Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази,
100011, Тошкент. А.Қодирий кўчаси, 11.

Тел: (+99871) 244-35-47, (+99871) 244-35-36. **Web:** www.maturidijournal.uz

E-mail: info@maturidiy.uz

Нашриётнинг лицензия рақами АІ № 0011. 06.05.2019 йил.
Босишга 28.12.2023 йил рухсат этилди. Бичими 60×84 ¼.
Ризограф усулда босилди. Шартли босма табағи 10,2.
Нашр табағи 10,4. Буюртма № 20.
Баҳоси шартнома асосида.

«Ўзбекистон халқаро ислом академияси»
нашриёт-матбаа бирлашмаси босмахонасида чоп этилди.
100011, Тошкент. А.Қодирий кўчаси, 11.



IMOM MOTURIDIY

XALQARO ILMIY-TADQIQOT MARKAZI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CENTER

المركز الدولي للبحوث العلمية